

אחרי הגדר

אבנר דינור

במאה השנים האחרונות, המדינה והיישוב העברי שקדם לה הצביעו שוב ושוב על נחיצותו של הקו הירוק, לאחר מכן קרעו אותו לגזרים, ואז שרטטו אותו שוב. הגדר בין ישראל לרצועת עזה אפשרה לפרקים לשכוח את מה שקורה מאחוריה, אך לא עוד. טבח שבעה באוקטובר והמלחמה האכזרית שבעקבותיו מותירים אותנו עם גדר קרועה: הפרדה מוחלטת אינה אפשרית, היא מעולם לא התקיימה. אחרי המבול, אחרי הגדר, ישראלים ופולסטינים יאלצו לברוא מבראשית את זהותם

אוגוסט 2024

משא ומתן להפסקת אש ולשחרור החטופים במלחמת עזה הנוכחית, הסוגיה הנתונה למחלוקת עמוקה היא דרישת חמאס שישראל תיסוג לחלוטין מהרצועה. מבחינת חמאס, ההיגיון ברור: משמעות הדרישה היא המשך שלטונו. אבל אם חמאס רוצה לשלוט בשטח שאחרי הגדר, מדוע הוא קרע אותה? "מה הם עוד רוצים מאיתנו?", שואלים ישראלים רבים, "הרי נסוגנו משם לחלוטין!". טענה כזאת היא סיפור שישראלים מספרים לעצמם. היא אינה פוגשת את הבנת הסכסוך של מרבית הפולסטינים. היא מחמיצה גם משהו עמוק בדינמיקה הנפשית של מי שההוגה האנטי־קולוניאלי פרנץ פנון כינה "מקוללים עלי אדמות". במרכז מחשבתו של הנכבש, הוא טען, לא עומדת העצמאות, אלא ההחלפה:

מבטו של המיושב [היליד] על עירו של המתיישב [הכובש הקולוניאלי] הוא מבט תאב, מבט חומד. חלומות על בעלות. כל צורות הבעלות: לשבת אל שולחנו של המתיישב, לשכב במיטתו של המתיישב, עם אשתו במידת האפשר. המיושב הוא אדם קנאי. הדבר אינו נעלם מעינו של המתיישב [...], והוא מציין במרירות ובדריכות: "הם רוצים לתפוס את מקומנו". אכן, אין מיושב שאינו חולם לפחות פעם אחת ביום להשתקע במקומו של המתיישב.^[1]

כדי להפוך את החיים השלווים של יישובי עוטף עזה לגיהנום עלי אדמות, כל שנדרש מה"מיושב" העזתי היה להשיג קאטר פשוט של חוטי ברזל, ואילו מצידו של ה"מתיישב" כל שנדרש היה זחיחות יהירה ומנומנמת. בפעולה מהירה ומחרידה נמחק הקו שהבדיל בין החיים הטובים של ישראלים ובין הכלא העזתי, והזוועה התפשטה במהירות ממזרח לגדר; ומייד לאחר מכן, בעוצמה כפולה ומכופלת, הכתה גם במערב. אף אחד לא ישן כרגע במיטתו של המתיישב. בשני הצדדים נרצחים, חטופים ומגורשים. הפשטות

של הזוועה בשני צידי הגדר הקרועה הובילה רבים - אפשר לומר, כמעט את כל הפלסטינים וכל הישראלים - לתובנה שהמציאות שלפני שבעה באוקטובר 2023 לא תשוב. אסור לה לשוב: "מה שהיה לא יהיה!". הייתי שם בשבעה באוקטובר, בביתי בשדרות, כלוא במשך שעות ארוכות בממ"ד בפחד גדול, בזמן שכמה מאות מטרים ממני נרצחו אזרחים חפים מפשע. מכיוון שכך, מכיוון שחברים טובים שלי נרצחו ומכיוון שגורשתי מביתי למשך יותר מחצי שנה ועדיין איני יכול לשוב אליו לגמרי, אני משוכנע לחלוטין באמיתותה של אמירה פשטנית זו. את המלחמה שבאה בעקבות הטבח יש מי שמבקש לכנות "מלחמת בראשית", ואחרים מכנים אותה "מבול". אף שאני מסתייג מהמציעים, השמות המקראיים/קוראניים הללו נראים לי מתאימים: הטבח והמלחמה שבעקבותיו מחייבים "לברוא" מבראשית את הזהות של כולנו אחרי המבול, פלסטיניות חדשה וישראליות חדשה. בדברים שלהלן אבקש להבין משהו ממלאכת הבריאה הזאת דרך מבט על הגדר שנקרעה.

ישראל פיתחה וממשיכה לפתח מערכות הגנה משוכללות. היא מילאה את רחובות העיר שלי ואת האזור כולו בכמויות אדירות של בטון מגן בבתים פרטיים, במוסדות ציבור ובמיוגונויות רחוב, הציבה מערכת יירוט קצר טווח, הטובה בעולם כנראה, והיא מפתחת לאותה מטרה מערכת לייזר מתוחכמת אף יותר. היא הציבה גדר עתירה בחיישנים אלקטרוניים, כולל מכשול תת-קרקעי בעלות של יותר משלושה מיליארד שקלים, מכשול שלדברי מערכת הביטחון כמות הבטון שנשפכה לתוכו מספיקה כדי לסלול כביש מעזה ועד בולגריה ויש בו מספיק מתכת כדי להניח פרופיל פלדה מישראל ועד אוסטרליה.^[2] היא גם הציבה מכשול ימי ומכשול אנושי בדמות אלפי לוחמים ותצפיתניות שאמורים לזהות כל תנועה חשודה המסכנת את ביטחונם של בני אדם המתגוררים, כמובן, בצד אחד של הגדר בלבד. כל המערך העצום הזה חוסל בתוך דקות ספורות על ידי ארגון טרור בעל אמצעים מוגבלים.

בני גנץ, שהיה שר הביטחון ב-2019, הסביר בעת חנוכת המכשול התת-קרקעי:

המכשול שולל מחמאס אחת מהיכולות שאותן ניסה לפתח, ומציב קיר ברזל, סנסורים ובטון, בינו לבין תושבי הדרום. הקיר הזה מעניק תחושת ביטחון אישי שתאפשר לאזור היפה הזה להמשיך לצמוח. שגרת החיים פה היא הניצחון שלנו, והיא האויב הגדול ביותר של ארגוני הטרור.

הביטוי "קיר ברזל" כאן אינו מקרי. הוא מבקש לקרוץ לימין הישראלי ולרמוז למימוש חזונו של ז'בוטינסקי. גם אביב כוכבי, שהיה הרמטכ"ל באותה עת, השתמש בביטוי "קיר ברזל" והוסיף: "המכשול הזה משנה מציאות. מה שהיה לפניו לא יהיה עוד".^[3] אחרי שבעה באוקטובר ברור למי שמאזין לדוברים הללו עד כמה זחוחה ונבובה הרברבנות של מערכת הביטחון הישראלית, ובכל זאת, כאמור, גם לדעתי מה שהיה לא יהיה עוד. אך האומנם גדרות וחומות הן המובילות אותנו אל מציאות חדשה בין הים לנהר?

נוסף על פעולות ביטחוניות, ישראל עודדה התיישבות בעוטף עזה באמצעות הטבות מס והקלות אחרות שאפשרו צמיחה מרשימה של כל היישובים באזור. מפליא שבאזור מוכה מלחמה שכזה האוכלוסייה ממשיכה לגדול. בכל שנתיים בממוצע יש מבצע צבאי שדורש מהתושבים להתפנות, ועוד סבבי מתיחות קטנים יותר שמלווים בפחד ובחרדה. רבים מאיתנו, התושבים בעוטף עזה, סובלים מתסמיני פוסט-טראומה (PTSD) ומתסמיני טראומה מתמשכת (CT)^[4] ובכל זאת ממשיכים לחיות כאן. הסיסמה

ששימשה רבים כדי להסביר את ההחלטה להישאר הייתה: "אנחנו חיים באזור של 95 אחוזי גן עדן ו-5 אחוזי גיהנום". אחרי שבעה באוקטובר 2023 קשה יהיה להשתמש שוב בסיסמה זו. אחוזי הגיהנום גדלו לאין שיעור. איבדנו חברים קרובים, חווינו פחד איום מסוג שלא הכרנו.

רוב תושבי העוטף היו מודעים לכך שבמרחק נגיעה מהם מתקיימת מציאות חיים שונה לגמרי. היא נוצרה כאשר בעזה הצטברו המוני פליטי הנכבה ב-1948, והוחרפה מאז ההתנתקות החד-צדדית שביצעה ישראל ועליית שלטון חמאס לפני עשרים שנה כמעט. הניסיונות של המדינה להעלים את עזה מעין הציבור הישראלי וליצור את מה שיגיל לוי מכנה "דה-הומניזציה של התעלמות"^[5] אכן פעלו את פעולתם: הגדר המתוחכמת אפשרה לפרקים לשכוח את מה שקורה מאחוריה. אבל היא לא הצליחה להשתיק את הטענה הפלסטינית העקבית שלפיה כל פתרון לבעיית עזה כרוך בפתרון לבעיות הגדה, לאל-אקצא בפרט, לירושלים בכלל ולפלסטין בכלל-בכלל. הנפגעים העיקריים של המתקפה הברברית והנפשעת של חמאס, תושבי הקיבוצים בעוטף, אנשי שמאל-מרכז ברובם, דווקא לא היו עיוורים לחלוטין. הם הפגינו לא פעם דאגה למה שמתרחש מעבר לגבול והכירו בהכרח לסיים את הכיבוש.^[6] ובכל זאת, גם לגבי תושבים אלו יש בהחלט טעם במינוח "שבירת הקונספציה", המשמש לאחרונה גם את הימין וגם את השמאל. תושבי עוטף עזה חיו עם תודעת ביטחון ונורמליות שהכתיבו הגדר והשלטון שבנה אותה.

ה"קונספציה" לא התבטאה רק בטענות על עוצמתה של הגדר ועל האינטרס של חמאס להימנע ממתקפה נרחבת כדי לשמור על שלטונו; היא התבססה על שקר עמוק יותר. ישראל, בעיקר תחת שלטון נתניהו, עשתה מאמצים ניכרים להוריד את הסוגיה הפלסטינית מעל סדר היום המקומי והעולמי. המאמץ ההסברתי הזה היה מוצלח למדי במשך זמן מה. אם נבחן אותו כחלק ממחשבה היסטורית רחבה יותר, ניווכח לדעת שנתניהו השתמש בגדר ההפרדה בעזה וגם בגדה כדי להחזיר את התודעה הישראלית למצב ששרר בישראל מאז קום המדינה ועד שנות השמונים, כאשר מלחמת לבנון הראשונה, ולאחריה האינתיפאדה הראשונה, הכריחו את החברה הישראלית להכיר בקיומה של "בעיה פלסטינית". בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, מייד לאחר מפעל הגירוש ומניעת חזרתם של הפליטים, וכתוצאה מובנת אולי (מבחינה פסיכולוגית, לא מבחינה מוסרית) של מה שישראל ביצעה ב-1948, סיפרה המדינה לעצמה ולעולם סיפור שהפלסטינים נעדרו ממנו, או לכל היותר היו בו הערת שוליים, ובמרכזו עמדו אויבות אחרות - מדינות ערב.

גם אחרי 1967, כשנמחק הקו הירוק, המשיכה החברה הישראלית לטפח תפיסה היסטורית שהתעלמה כמעט לחלוטין מקיומם של הפלסטינים. התודעה הזאת נופצה כאמור על ידי המלחמות של שנות השמונים, ולאחריהן - במשך שני עשורים קצרים - הפכה הסוגיה הפלסטינית לנושא המרכזי המפלג את החברה הישראלית ומשכה את תשומת הלב של העולם.

ערב שבעה באוקטובר, בעידן נתניהו, המדינות השכנות כבר לא נתפסו כאיום של ממש, ואיראן שימשה להן תחליף. אך שוב, כמו לפני שנות השמונים, עבור ישראלים רבים - ובהם גם אלה שהפגינו בנחישות נגד נתניהו - הפלסטינים נעדרו מהסיפור כמעט לחלוטין. ישראלים רבים האמינו שאי-אפשר כלל להתקדם לשלום עם הפלסטינים ולכן אפשר, למשל, להיאבק למען דמוקרטיה בלי להיאבק בכיבוש;

אפשר וגם רצוי לקדם נורמליזציה עם שאר העולם הערבי, לקדם מציאות שבה ביטחון לצד אחד משמעו דיכוי לצד השני, לקיים חיים שלווים לישראלים בצד אחד של הגדר ובה בעת לשמור על סדר חברתי שבו קבוצה אתנית אחת, הכוללת כמחצית מנתיני המשטר, שולטת שליטה מלאה במרחב גיאוגרפי מוגדר.

המצב הבלתי סביר הזה שווק לציבור היהודי כ"אין ברירה", כמציאות שנובעת מהיעדר פרטנר בצד הפלסטיני. גדרות ההפרדה סייעו לישראל "לנהל את הסכסוך", עד שבא חמאס ובעזרת הכלים השפלים ביותר הבהיר לכולנו את סדר הדברים האמיתי: אי־אפשר להתעלם מהפלסטינים. הסכסוך הישראלי-פלסטיני הופך את ישראל למקום המסוכן ביותר ליהודים על פני האדמה. הצינונות כשלה במטרה הבסיסית והחשובה ביותר שלה. ישראל היא אתר הפוגרומים העיקרי של העם היהודי בהווה. האנטישמיות שהובילה ליצירת המפעל הצינוני שוב נמצאת כאן, והפעם היא תוצר ברור של הצינונות. את תחושת הביטחון של היהודים לא יהיה אפשר כעת לשקם בעזרת שום פעולה אלימה של צה"ל, אכזרית ונוראה ככל שתהיה, אכזרית ונוראה ככל שהיא כבר עכשיו. במובן זה, גם בימין וגם בשמאל צודקים האומרים כי מה שהיה לא יהיה. אבל מה כן יכול להיות? כדי לענות על כך אני מציע להתבונן במה שמתרחש מעבר לקו הירוק, ולאחר מכן להתבונן בתשומת לב בגדר עצמה.

נשל הנחש

הפעולות של חמאס עשויות להצטייר כהתאבדות פוליטית. הרי גם פעולה קטנה הרבה יותר מהטבח ההמוני שביצע הייתה מובילה לפלישת צה"ל לרצועה בניסיון לרסק את מנגנוני השלטון של חמאס. אבל מבט רחב יותר על הארגון ומטרותיו מוביל לתובנה אחרת: שימור הגדר ומנגנוני חמאס שמעבר לה לא עלו מעולם בקנה אחד עם מטרותיו של הארגון. חליל אל-חיה, מבכירי חמאס, הסביר בריאיון לניו יורק טיימס בתחילת נובמבר 2023:

המטרה של חמאס היא לא לנהל את עזה ולהביא לה מים וחשמל וכל מיני דברים כאלה [...]. הקרב הזה לא היה בגלל רצון לעוד דלק או פועלים. המטרה לא הייתה לשפר את המצב בעזה. הקרב הזה הוא כדי לשבש באופן מוחלט את המצב.^[7]

שלטון חמאס ברצועת עזה יצר במשך כשני עשורים מציאות שלמעשה לא הייתה שונה מזו המתקיימת ברשות הפלסטינית. המצור שהטילה ישראל על הרצועה בעזרת הגדר מִלְכָּד את הארגון והפך אותו לקבלן ביצוע של הכיבוש הישראלי. ישראל גובה כעת מחמאס, ללא ספק, מחיר כבד מאוד – מחיר שמנהיגי הארגון ציפו לו והיו מוכנים מלכתחילה לשלמו בתמורה לקידום מטרותיהם העיקריות: שחרור לאומי לפלסטינים ומלחמת קודש נגד הכופרים. את שתי המטרות הללו לא היה אפשר להגשים בד בבד עם שמירה על האוטונומיה של השלטון ברצועה, אוטונומיה שנגזרה על חמאס מתוקף השליטה הישראלית (ושיתוף הפעולה של מצרים) במעברים, בכלכלה, בחשמל, במים ובביטחון התושבים. אנשי חמאס ביצעו פעולה שנועדה לוודא ש"מה שהיה לא יהיה". את השיבוש הזה קבע חמאס, לא ישראל. בעקבותיו שלחה ממשלת ישראל את צה"ל ליישם את החלטת חמאס למחוק את הקו הירוק; ואם התמונה עדיין אינה סבוכה מספיק, הרי כעת, במשא ומתן לעסקה, דווקא חמאס הוא זה שדורש את שרטוטו מחדש של הקו ונסיגה מוחלטת של ישראל מהרצועה.

התעמולה הישראלית מלאה בדברי רהב על כוונתה ויכולתה לחסל את שלטון חמאס. ההסבר שאני מציע (בעקבות אחרים) למניעי חמאס מלמד עד כמה חסר טעם המאמץ הזה בטווח הארוך: הכוונה העומדת מאחורי הפעולה הקיצונית של הארגון הייתה להיפטר מנשל נחש ואגב כך לקרום עור חדש שיהיה עמיד יותר נגד הכיבוש.^[8] ישראל אינה מכה את ראש הנחש כפי שהיא אוהבת לחשוב, אלא חובטת בנשל בלבד. חמאס, ב"מלחמת בראשית" משלו, מביא מבול על הארץ, ולאחריו אמורה המציאות להתחיל מחדש. חמאס של אחרי המבול הופך כך מסוכן מקומי של השלטון הישראלי לכוח המוביל את הפלסטינים בכל השטח שבין הנהר לים. אם הממשל הישראלי היה מזהה מבעוד מועד את האינטרס הפוליטי של חמאס, ולא מסתפק בהצגת הארגון כמוכל ומורתע מצד אחד וכפונדמנטליסט דתי ועיוור מצד שני, הוא היה מזהה שהמציאות שמכתיבה ישראל אינה משאירה לחמאס כל פתח מילוט. נורא ככל שזה נשמע, הגדר - שבעיני ישראלים בעוטף עזה היא בפשטות תנאי לחיים - הייתה צריכה ליפול במוקדם או במאוחר, משום שישראל אינה משאירה לפלסטינים ברירות אחרות. ובלשונו של אביב טטרסקי:

ישראל, שהחליטה שאינה מעוניינת בשלום שמחירו מדינה פלסטינית בגבולות 67' וגם לא בכזה שמחירו מדינה דו-לאומית בין הירדן והים, מציעה לפלסטינים שתי אפשרויות: להרכין ראש או להיות תומכי חמאס. כאשר זו הברירה, יותר מדי פלסטינים יבחרו בחמאס. כדי שתהיה ברירה אחרת ישראל צריכה להכיר בחשיבות קיומה של אופציה שלישית: לאומיות פלסטינית גאה שאינה גולשת לרצחנות חסרת הבחנה, אולם נחושה להיאבק במשטר העליונות היהודית.^[9]

בהמשך אטען שלאומיות פלסטינית כזאת אינה רק אפשרות שיש להכיר בה, אלא היא אינטרס ישראלי מובהק; היא חלק מה"לחוד וגם ביחד" העומד ביסוד כל מתווה סביר לעתיד האזור.

אם אכן בשבעה באוקטובר חמאס בחר להקריב את שלטונו בעזה על מזבח פלסטין כולה, אזי הפעולות של ישראל בגדה בזמן המלחמה הנוכחית משרתות אותו. מספר ההרוגים הפלסטינים בגדה שזינק בעשרות אחוזים, המעצרים הרבים של פעילי חמאס ועוד יותר מכך של תומכי פתח, הפעולות היזומות של צה"ל בלב מוקדי האש בג'נין ובשכם, פעולות גירוש בבקעה, אלימות המתנחלים ההולכת ומתפשטת, וגם ההפרות של הסטטוס קוו בהר הבית בשנים האחרונות - כל התהליכים הללו פועלים למען האינטרס של חמאס שהוצג כאן: קריעת הגדר, מחיקת הקו הירוק, חיסול המובלעת שבה שלט חמאס והצבת הארגון בהנהגת העם הפלסטיני כולו, בכל השטח שבין הנהר לים. חמאס הצליח לרתום לצידו אפילו את ארצות הברית, שכן הדרישה האמריקאית לשלטון הרשות ברצועה תוביל לאיחוד כוחות ברצועה ובגדה, ובהנחה שהמנגנון השלטוני של חמאס אכן יחוסל, הרשות תכיל כנראה את התפיסות של חמאס וגם תקלוט חלק מאנשיו. האמריקאים מסייעים לישראל לחסל את נשל הנחש ובכך הם הופכים את הנחש עצמו למנהיג העם הפלסטיני, והנהגה כזאת, בניגוד לפתח, לא תקדם את חלוקת הארץ אלא את מחיקתו של הקו הירוק.

כפי שאראה להלן, יחסה של הציונות לגדר הוא אמביוולנטי. כך גם היחס של פתח והרשות הפלסטינית. הגורמים המתונים יותר בקרב הפלסטינים, ממש כמו ישראלים בימין ובשמאל, מדברים בשני קולות סותרים: מצד אחד הם בעד הגדר - בעד מדינה פלסטינית בגבולות הקו הירוק - והם מתקשים להעלות על דעתם פתרון אחר, ומצד שני פתח דורש את שחרור פלסטין כולה. בשנים האחרונות יש גם הטוענים שהם

אמנם תומכים בפתרון שתי המדינות אך מפעל ההתנחלויות הישראלי כבר החריב אפשרות זו, ובכל זאת הם אינם מציעים פתרון אחר. לעומת עמדות סותרות אלו מציג חמאס עמדה עקבית לחלוטין כלפי הגדר: פלסטין אחת ובה עליונות פלסטינית-מוסלמית, ללא גדרות, ואם אפשר - ללא יהודים. כדברי פנון, חמאס מבקש לשכב במיטתו של הכובש.

הצד הישראלי: מחיקה ושרטוט מחדש

נעבור עתה מהתבוננות בחמאס אל הצד השני של הגדר, או ליתר דיוק, אל האופן שבו תודעת הגדר משרתת את הזהות הישראלית. במאה השנים האחרונות המדינה והיישוב העברי שקדם לה הצביעו שוב ושוב על נחיצותו של הקו הירוק, לאחר מכן קרעו אותו לגזרים, מחקו אותו, שרטטו שוב, ובעיקר הקפידו שלא לסמן באופן ברור את הגבולות הגיאוגרפיים של הישות הפוליטית הישראלית. מדינות רבות בעולם אינן זקוקות לגדר סביבן. ישראל איננה מקרה כזה, ולכן חוסר העקביות שלה ביחס לגבולותיה יוצר אתגר זהות ליושבים משני צידי הגדר.

ניקח למשל את המפות שמפיצה המדינה לבתי ספר בישראל, למשרדי ממשלה, לבסיסי צבא ועוד. הרבה אחרי הכיבוש של 1967, עד שנות השמונים בערך, הגדה המערבית ורצועת עזה סומנו במפות אלו באופן ברור מתוך הנחה שהכיבוש של האזורים האלה זמני; אך הסימון הזה נעלם לפני שנים. המתבונן התמים במפות שהופצו בעשורים האחרונים לא ימצא בהן כל רמז להבדל העמוק שבין המצב החוקי והפוליטי בחולון ובין המצב בחברון. גדר הפרדה, שחופפת רק בחלקה לקו הירוק ובמציאות היא גוף עצום, מכוער ואימתני, אינה מסומנת במפה. המתבונן ימצא קו דקיק וכמעט לא ניכר סביב רצועת עזה, שבה כביכול אין שלטון ישראלי מאז 2005; אך בניגוד למדינות סביב - ירדן, מצרים, סוריה ולבנון - הצבועות בצבע אחיד, שקופות כביכול, רצועת עזה מוצגת בחלק מהמפות באותם צבעים כמו שאר חלקי הארץ. משרד החינוך מקנה לתלמידי ישראל תודעה של ארץ ישראל השלמה, מהים עד הנהר. אמנם אין זו תודעת הימין של ראשית הציונות שגרסה "שתי גדות לירדן, זו שלנו זו גם כן", אך גם אין במפות שרטוט שהולם מדינה יהודית ודמוקרטית, כלומר כזאת שיש בה רוב יהודי ברור המקנה ביטחון ליהודים בגבולות הקו הירוק. המפות הללו מכירות באמת: יהיה זה מגוון לסמן את הגדה המערבית או את עזה בצבע שקוף כאילו אינן חלק מהשטח שבו המדינה פועלת. מי ששרטט כיום את ישראל ללא הגדה והרצועה, מצייר את משאלת הלב של השמאל הציוני ולא את המציאות.

עם זאת, נסו לשאול את התלמיד הממוצע בישראל (וגם מבוגרים רבים) היכן נמצאות רמאללה, בית ג'אלה, תפוח, בית אל או בית חנון, ותגלו שהם יודעים הרבה פחות על המקומות הללו מאשר על ראש העין, דימונה או נהלל. בארץ המצטיירת בדעתו של הישראלי הממוצע הגדה והרצועה מופיעות כחורים שחורים, ככתמים חסרי צבע כמו מצרים וירדן: מקומות שאפשר להגיע אליהם, אך כמעט אף פעם איננו עושים זאת. הקו הירוק המחוק והמשורטט שוב ושוב מנרמל בתודעה הישראלית (ולמעשה גם בזו הפלסטינית) מציאות של אפרטהייד במובן הפשוט: שתי מערכות חוק המופעלות על ידי אותו משטר, באותו מרחב, כלפי שתי קבוצות אתניות שונות. אפרטהייד משמעו הפרדה בחוק אך לא בגיאוגרפיה.

[10] משחק הגבולות הציוני - המחיקה והשרטוט החוזרים ונשנים של הגדר - יוצר את האמביוולנטיות

הזאת של מרחב שבו המדינה פועלת מחוץ לחוק המדינה, מרחב שאזרחים מלאים של המדינה (מתנחלים) חיים לצד נתינים חסרי זכויות.

אם כן, אי-אפשר לומר שהמדיניות הציונית היא הצבת הגדר וגם אי-אפשר לומר שהמדיניות היא מחיקתה. משנות השלושים ואילך עמלו יהודים רבות כדי לשרטט את הקו הירוק, לשכנע את המעצמות והאו"ם בנחיצותו, והובילו פעולה צבאית שיצרה את תוואי הגדר המהווה חלק מחיינו עד היום; ב-1967 מדינת ישראל בחרה למחוק את אותה גדר שעל הכרחיותה התעקשה קודם; בתחילת שנות האלפיים היא יזמה שלוש פעולות שהחזירו את הקו, ביצרו אותו ואף תיקנו את התוואי בהתאם לאינטרסים ביטחוניים וכלכליים - גדר ההפרדה בגדה, תוכנית ההתנתקות ובניית המכשול בעזה; וכעת, באופן שעולה בקנה אחד עם האידיאולוגיה של חמאס ובאיחור איום ומביש שהפקיר את תושבי עוטף עזה, הצבא הישראלי שוב קרע את הגדר לגזרים והשתלט על המתרחש בשני צדדיה.

ב-1948 ההתעקשות על הפרדה בין פלסטינים ליהודים ועל יצירתו של הקו הירוק הייתה הכרחית עבור התנועה הציונית, מכיוון שבלעדי אלה לא יכלה ההנהגה להתפאר בהקמת מדינה שיש לה חזות דמוקרטית. הטיהור האתני בנכבה והמשטר הצבאי בגבולות הקו הירוק, שבא מייד אחריה, אמנם אינם הולמים דמוקרטיה, אבל מן הפעולות הללו לא נעלם היגיון דמוקרטי מסוים. הצבת הגדר והנכבה אפשרו ליישוב העברי לייסד מדינה ולהחליף מציאות שבה היהודים הם מיעוט (כ-35% יהודים בשטחי המנדט כולו; 54% יהודים בשטחי המדינה היהודית שתוכננה בתוכנית החלוקה, כלומר רוב, אבל דחוק מאוד)^[11] במציאות שבה יש רוב יהודי ברור בקרב אזרחי המדינה - כ-90% מייד לאחר המלחמה, וכ-80% כמה שנים לאחר מכן ועד היום.

מדינה ש-90% מנתיניה יהודים הייתה בזמן שלטון המנדט חלום שקשה לדמינו, וקשה לדמיין אותו גם היום, אחרי יותר מ-55 שנות כיבוש. אבל בשנת 1948, כמעט בן לילה, ישראל הפכה אותו למציאות באמצעות שרטוט הקו הירוק. במציאות כזאת לא היה כל צורך לאזן בין מדינה יהודית לדמוקרטיה. אין זה מפליא אפוא שבשנים הללו המונח "יהודית ודמוקרטית" לא היה קיים. הצורך לאזן בין שני העקרונות הפוליטיים הללו הוא תוצר של מחיקת הקו הירוק והפיכתה של ישראל למדינה שבמשך מרבית שנותיה רק כמחצית מנתיניה הם יהודים, וחלק גדול מנתיניה (אך לא כל הלא-יהודים) משוללי זכויות אזרחיות בסיסיות. רק לאחר שהכיבוש וההתנחלות כבר היו לעובדה מוגמרת גם בעיני הפלסטינים, עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, התעורר המחוקק הישראלי (בשיתוף פעולה של הימין והשמאל הציוני)^[12] ומיהר לכסות בפלסטר פצע שדרש טיפול מעמיק הרבה יותר: הוא עיגן בחוק את יהדותה של המדינה ואת האיזון-כביכול בין יהודית לדמוקרטיה. הדבר אירע ב"מהפכה החוקתית" של ראשית שנות התשעים, הנתפסת כיום, למרבה האירוניה, כמהלך של השמאל. במילים אחרות, רק כאשר ברור היה לכל מתבונן שישראל איננה יהודית ואיננה דמוקרטית נוצר הצורך לקבוע בחוק שהיא כזאת.

אפשר לדמיין היסטוריה אלטרנטיבית שבה ישראל מתעקשת על נחיצות הקו הירוק - נמנעת מכיבוש הגדה והרצועה, או נסוגה מייד אחרי יוני 1967 וממשיכה לבצר רוב יהודי בולט. ייתכן שבמציאות כזאת נתיני המדינה היהודים והפלסטינים היו מקבלים על עצמם זהות ישראלית אזרחית, והזהות

היהודית-דתית-אתנית הייתה מאבדת בהדרגה מחשיבותה (ארחיב על כך בהמשך). אפשרות אחרת היא שישראל הייתה מסרבת להעניק אזרחות לפלסטינים בתחומה ב-1948 ומגרשת את כולם, ואפשרות שלישית היא שישראל הייתה מספחת רשמית את השטחים ב-1967 ומעניקה אזרחות לכל יושבי הגדה והרצועה. לתרחישים אפשריים כאלה יכלו להיות תוצאות שונות, בחלקן יש גדר ובחלקן אין; אבל המשותף לשלושתם הוא שאין בהם אפרטהייד. בשלושתם היו זוכים כל נתיני המשטר במעמד חוקי זהה. משחקי הגדר הישראליים מציבים את הפלסטינים במעמד של "לא לבלוע אך גם לא להקיא"^[13], יחס שהוא מסימני האפרטהייד גם בדרום אפריקה ורלוונטי (אם כי באופנים שונים) גם לפלסטינים אזרחי ישראל וגם לפלסטינים בגדה וברצועה.

רוב הישראלים אינם מתנכרים לדמוקרטיה. הם מבינים שמצב של "לא לבלוע אך גם לא להקיא" משמעו בחילה מתמדת. לכן טיפחו ישראלים בימין ובשמאל גם יחד תוכניות שונות להפרדה: הנכבה, אוסלו, ההתנתקות, גדר ההפרדה, ולאחרונה קריאות לנכבה שנייה ולגירוש מלא של תושבי עזה. כל התוכניות הללו, וגם ההקפדה שלא להשלים אף אחת מהן, הוסיפו לאותו פרויקט עצמו - חזות דמוקרטית והקפדה שלא לאפשר לפלסטינים, לא ליושבי הגדה והרצועה וגם לא לפלסטינים אזרחי ישראל, שותפות מלאה בדמוקרטיה. במילים אחרות, גם שרטוטו של הקו הירוק וגם מחיקתו הובילו לאותה תוצאה: שימור וביצור מטרתה העיקרית של הציונות - עליונות יהודית בין הנהר לים.

ממילא לחוד, בהכרח יחד

המבט שהצעתי כאן על הגדר אינו צריך לשמש רק כתב תביעה נגד הגזענות הציונית. הוא יכול גם להאיר את האפשרויות הפוליטיות הטמונות במציאות שזו יצרה, מציאות שלאחריה אי-אפשר עוד להשיב את הדברים לגמרי לקדמותם. היחס האמביוולנטי של הציונות לקו הירוק, הזיגזג הלא-תמיים של מחיקת הקו ושרטוטו מחדש, יצרו מציאות של "לחוד וגם יחד". גם מי שיקבל את טענתי כי התנהלות זו הייתה בעיקרה משחק כוחות מטעם שני הצדדים שמטרתו לבסס שליטה יהודית או פלסטינית-מוסלמית, יודה ככל הנראה שהדרך להתמודד עם המדיניות הבעייתית הזאת - של שני הצדדים - אינה עוברת ב"לגמרי יחד" וגם לא ב"לגמרי לחוד". פלסטינים ויהודים חיים לחוד ממילא, ונראה שימשיכו לחיות כך גם בעתיד הנראה לעין. יש להם שפות שונות, תרבויות שונות, דתות שונות, והם ממעטים מאוד להתחתן אלה עם אלה. נראה שחיבור מלא ביניהם אינו אפשרי, ולדעתי הוא גם בלתי רצוי. אבל במקביל ל"לחוד" שמייצרת הגדר, יהודים ופלסטינים חיים יחד ומקיימים מערכות חברתיות משותפות ומצליחות. במילים אחרות, הגדר הזאת קרועה. הפרדה מוחלטת אינה אפשרית, היא לא התקיימה מעולם, ולטענתי היא גם אינה רצויה. מה שכן אפשרי הוא להבטיח שה"יחד וגם לחוד" שייסדה הציונות יפעל בעתיד מתוך הנחות יסוד שוויוניות.^[14]

המאפיינים הקולוניאליים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני מוסיפים גם ל"לחוד" וגם ל"יחד". סכסוך הזהות שאנו עוסקים בו אינו בין שני עמים שיושבים על אותה ארץ מקדמת דנא אלא בין "מיושב" ל"מתיישב", בלשונו של פנון. תנועה המבקשת להבטיח שליטה של מהגרים בשטח שבו לא ישבו לפני כן (ולעניין זה אין זה משנה אם המניע להגירה הוא כלכלי כמו ברוב הקולוניות או דתי-היסטורי כמו בציונות) מובילה בהכרח לאותם תהליכים סותרים שתוארתי: מחיקה ושרטוט חוזרים ונשנים של גבולות

הקולוניה, כמו למשל בתהליך ההתפשטות מערבה אצל ה"חלוצים" האמריקאים במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה. גם שם השתנו גבולות הקולוניה מכיוון שהכובש לא ביקש לקדם חיים משותפים עם יושבי הארץ. כמו האמריקאים, גם השלטון הישראלי אינו מתעקש בעקביות על תקפותו וחיבתו של הקו הירוק, משום שלנגד עיניו עומדת קבוצה אתנית אחת בלבד. אך מאחר שבניגוד למקרה האמריקאי הילידים כאן לא חוסלו, וכנראה גם לא יחוסלו בקרוב, הרחבת הקולוניה יוצרת מציאות של "יחד".

המצב של "ממילא לחוד", כלומר הבדלי השפה, הדת והתרבות בין פלסטינים ובין יהודים-ישראלים, הוא תוצאה של המאפיינים היחודיים של הקולוניאליזם הציוני. מצד אחד האוכלוסייה שהיגרה לכאן לא ניסתה להנחיל את תרבותה לחברה הילידית או לשכנע את הילידים להצטרף לדת השלטת (להבדיל ממה שקרה ברוב הקולוניות), ומצד שני הציונות לא שקלה להיטמע במזרח התיכון ולקבל על עצמה את התרבות המקומית או את שפת הארץ. אפילו במקרים שבהם המהגרים היהודים שלטו היטב בשפת האזור מכיוון שהיגרו מארצות ערב, הציונות השקיעה מאמץ בהשכחת שפת אימם ובמסגור שלה כשפת אויב.

בפרויקטים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי (ארצות הברית, אוסטרליה, כמה ממדינות דרום אמריקה), בסופו של תהליך ממושך ועקוב מדם, הזהות הלאומית החדשה אפשרה לשלב בקולקטיב שנוצר את הילידים המעטים שנותרו אחרי הטיהור האתני. בפרויקטים הללו, ההתנכרות למדינת האם הפכה בשלב מסוים מוחלטת ואחר כך גם לא רלוונטית - כיום למשל אין אמריקאים שמזהים עצמם כשונאי הכתר הבריטי בשל מלחמת העצמאות. במובן זה, העובדה שבמקרה הציוני אין מדינת אם ששלחה את הציונים להתיישב בארץ החדשה אינה יוצאת מן הכלל; מצב זה דומה לפרויקטים קולוניאליים רבים שבהם בתחילה אמנם הייתה מדינת אם, אך זו נעלמה עם השנים והפכה לא רלוונטית. בפרויקטים קולוניאליים אחרים ההתנכרות המתנשאת של הכובש כלפי הילידים הפכה עם השנים בלתי נחוצה ויצרה תדמית בעייתית מבחינה מוסרית, ולכן היא נזנחה בהדרגה. ביתו של הכובש, שאליו נשא היליד את עיניו, נפתח בפני היליד, גם אם זה קרה באיחור ואחרי קורבנות רבים. דה-קולוניזציה "רגילה" משמעה אפוא מעבר מעליונות קולוניאלית ללאומיות מכילה.

ושוב, ייתכן שלולא הכיבוש של 1967 גם בישראל הייתה נוצרת מציאות כזאת שמעמעמת את הממד הקולוניאלי והופכת אותו בהדרגה לבלתי רלוונטי. הרוב החילוני היה דוחק את המאפיינים הדתיים בלאומיות היהודית לשולי התודעה ומאפשר את יצירתה של זהות אזרחית חדשה עם שפה אחת, תרבות משותפת אחת, נשיאה שווה בחובות והנאה שווה מזכויות, כולל הזכות לזהות קולקטיבית ושותפות בסמלים הלאומיים. ייתכן מאוד שחוק השבות היה מתייתר בהדרגה ומתבטל, או ש"חוק שיבה" היה מצטרף אליו; השפה הרשמית הייתה אולי משתנה, וסמלי המדינה היהודים היו מוחלפים או פשוט מאבדים בהדרגה מחשיבותם, ואת מקומם היו תופסים סמלים מכילים המשותפים ליהודים וערבים. נישואי תערובת היו הופכים נפוצים, יהדות הגולה הייתה הופכת ברבות השנים לדת ללא סממנים לאומיים, וזהות לאומית לא-דתית הייתה נולדת כאן.

הסיבה העיקרית לכך שהתהליך הזה לא קרה היא שיהודים בישראל המשיכו את תפיסת הנפרדות שאפיינה את בני הדת-לאום היהודית מאז ומעולם. יהודים הקימו כאן גטו חדש, שההבדל העיקרי בין ובין המציאות הגלותית הוא שכעת היהודים הם בעלי הכוח. לכן הגטו שיצרו סגור יותר (ולכאורה אף בטוח יותר) מאלה שבהם חיו היהודים בגלות, אך הוא גם מדיר ופוגעני יותר מפרויקטים קולוניאליים אחרים. הציונות יכלה לוותר על הנפרדות היהודית המסורתית ולהקים לאומיות טריטוריאלית המבוססת על מי שכאן, על נתיני המשטר, לא על בני הדת-לאום היהודית. הניתוח שהצעתי כאן מלמד כי לא העמידה על נחיצותה של הגדר היא שאפשרה לנפרדות היהודית המסורתית והגלותית הזאת לשרוד גם אחרי הקמתה של מדינה, אלא דווקא הזגזוג בין שרטוטה של הגדר ובין מחיקתה.

בשבעה באוקטובר 2023 הפלסטינים הוכיחו שגם הם יודעים לשחק עם אותו קו ירוק ולעשות בגדר כבשלהם. חמאס כמובן לא קרע את הגדר מתוך שאיפה לחיות יחד, ופעולותיו פגעו מאוד בטענתו כי הוא מוביל מאבק לגיטימי של נכבש תמים נגד קולוניאליסט אלים. פעולה צבאית בסדר גודל כזה הכוללת פעולות ברבריות שקשה לתאר, פוגרום שהופך את עצם הקיום של יהודים בארץ למסוכן ומוטל בספק, מערערת באופן עמוק את הלגיטימציה של המאבק הפלסטיני כולו. כל פלסטיני הגון אמור להזדעזע מכך שפעולות כאלה נעשות בשמו, בדיוק כפי שכל ישראלי אמור להזדעזע מעוצמת ההרס והפגיעה בחפים מפשע המתקיימת כעת בעזה, להזדעזע מכך שבעיני חלק נכבד מהעולם צה"ל מבצע ג'נוסייד. אירועי שבעה באוקטובר מובילים את הסכסוך הישראלי-פלסטיני לשלב חדש שבו מוטלת בספק הטענה הפלסטינית למאבק אנטי-קולוניאלי פשוט של נכבש מול כובש.

מאבקים אנטי-קולוניאליים רבים כרוכים בפעולות טרור אלימות ונוראות. הכובש הקולוניאלי לא יסתלק מרצונו, והשפה היחידה שהוא מבין היא כוח. הכובש מפעיל את כוחו העודף באופן סדור וחוקי כביכול, ומול עוצמה כזאת היליד יכול רק לעקוץ ולהסתתר, כפי שעשה חמאס. פנון הבין כך את השחרור מכיבוש קולוניאלי: רק אלימות ויצירתה של לאומיות עצמאית, כמו זו שנוצרה באלג'יריה, יכולה לשחרר עמים כבושים. שחרור עבורו הוא פשוט "החלפת 'זן' אחד של אנשים ב'זן' אחר של אנשים".^[15] דומני שאי-אפשר להבין את פעולותיו של חמאס בשבעה באוקטובר אלא מתוך הפרדיגמה האלג'יראית של פנון. מה שחמאס ביצע בעוטף עזה הוא ניסיון לטיהור אתני אנטי-קולוניאלי, אמנם בקנה מידה קטן יחסית, שאינו דומה כלל לנכבה או לטיהור האתני שישראל מבצעת כעת ברצועה. חמאס ביצע פעולות ההולמות את כוחו, אבל אי-אפשר להבין את הפעולות הללו אלא כקריאה שאומרת ליהודים: לא תהיה כאן גדר ואתם פשוט לא תוכלו לחיות כאן יותר. פלסטיין כולה היא "הקדש", אדמת וקף שאינה יכולה לסבול את נוכחותם של כופרים, כפי שהדברים מנוסחים באמנת חמאס.^[16]

אבל השחרור האלג'יראי שעמד לנגד עיניו של פנון אינו המקרה הנפוץ של פוסט-קולוניאליזם,^[17] ומכל מקום פתרון שבו הכובש מסולק מהקולוניה אינו הולם את הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אינו סביר, ולדעתי (שאינה חפה מאינטרס אישי כמובן) הוא גם מאוד לא רצוי. במילים אחרות, שבעה באוקטובר אינו דוגמה למאבק פוסט-קולוניאלי שמבקש לקרוע את הגדר כדי להחליף מציאות של אפרטהייד בצורת משטר דמוקרטי. הוא אינו דומה למאבק בדרום אפריקה או באירלנד, מכיוון שבמרכזו עומדת אפשרות להשתלטות אסלאמית שאינה סובלת נוכחות של בני דתות אחרות בשטח. יתר על כן, אם נבחן את המלחמה הנוכחית מפרספקטיבה אחרת, כזירת מאבק שבה מתנגשות מעצמות - רוסיה, סין, איראן

וארצות הברית - אזי המאבק אינו פוסט-קולוניאלי אלא אולי, כפי שהציע לאחרונה אורן יפתחאל, [18] מאבק קאונטר-קולוניאלי, קולוניאליזם-שכנגד: מאבק של קולוניאליסט חדש, גם אם לא חזק במיוחד, שכל מה שיש לו להציע לעתיד הפוליטי של האזור הוא החלפתו של הקולוניאליסט הישן.

אבל קשה לדמיין מציאות שבה הקולוניאליסט היהודי אכן יגורש, כפי שקשה לדמיין מציאות שבה רוב הפלסטינים מואסים בחיים כאן ומהגרים, או מגורשים כולם אל מעבר לגבול. ביום שאחרי המלחמה הנוכחית בעזה יצטרכו ערבים-פלסטינים ויהודים-ישראלים לבנות יחד צורת משטר ייחודית שתהלו את ה"ממילא לחוד ובהכרח יחד" שיצרה הציונות, גם אם יצירה זו כשלעצמה נבעה ממניעים לא מוסריים. הם יידרשו להחליף חלומות על עליונות ובלעדיות במציאות משותפת, להחליף חלומות גדולים בתקווה קטנה. צורת משטר כזאת עשויה להתגלם במבנים פוליטיים שונים: מדינה אחת, שתי מדינות, פדרציה (בדומה לארצות הברית), קונפדרציה (בדומה לאיחוד האירופי). אינני יודע איזו מהאפשרויות הללו תגבר על האחרות, אך דומני שאפשר לקבוע בוודאות שגדר לא תהיה בהן.

גדר לא תהיה מפני שהיא מעשה כוחני של צד אחד, ולא הפרדה בהסכמה בין שכנים. מפני שתמיד אפשר יהיה לגבור עליה, כפי שהוכיח חמאס. מפני שהיא משרתת צד אחד, לא בהצלחה רבה, וכובלת את הצד השני, גם זאת ללא הצלחה. מפני שהיא מנציחה את העליונות היהודית וכך מנציחה את הסכסוך. ולבסוף, גדר לא תהיה מפני שכפי שהראיתי, הצד שהתעקש עליה פעל שוב ושוב כדי להחריב אותה, ואם לא ישתנו הנחות היסוד של הצד הזה, סביר שיפעל כך גם בעתיד.

במשטר החדש שייווצר כאן הנחות היסוד הצלבניות-קולוניאליות שלפיהן חיים לצידו של האחר יתאפשרו רק באמצעות בניית גדר, מחיקתה ובנייתה מחדש יפנו מקום לעקרונות יסוד הנגזרים מן המציאות של "לחוד וגם יחד": שוויון, התנערות מאלימות, מדיכוי ומכיבוש, הכרה בעוולות העבר ופיצוי הנפגעים, הכרה בהבדלים ובצורך בנפרדות לאומית, הכרה בהכרח של חיים משותפים ובהכרח של הקמת מוסדות משותפים, דו-לשוניות וחופש תנועה ההולם את גבולותיה הצרים של הארץ. אפילו במקרה של שתי מדינות נפרדות שמקיימות ביניהן יחסי שלום (מתווה אוסלו), כל עוד פלסטיין מפוצלת בין עזה ובין הגדה אין כל אפשרות לקיום שתי המדינות על בסיס גדרות הפרדה.

כל אחת מהאפשרויות הללו דורשת הכרה הדדית ושינוי עמוק בזהות של כל אחד מהצדדים. בכולן ישות פוליטית משותפת תיקח על עצמה שני פרויקטים לאומיים שונים בתכלית. היא תהיה הבית הלאומי של העם הפלסטיני והבית הלאומי של הדת-לאום היהודית. פלסטינים וישראלים יצטרכו לראות את לאומיותו של האחר לא כאיום, אלא כאינטרס של הצד שלהם עצמם.

ה"מבול" שהרעיף חמאס עלינו, תושבי עוטף עזה, ו"מלחמת בראשית" שבה פתחה ישראל בתגובה למתקפה - שניהם נוראים, אכזריים ובלתי מוצדקים מוסרית או מידתית. למרבה הצער, רק מהלומות קשות כאלה מצליחות להוביל את שני הצדדים להכיר ש"מה שהיה לא יהיה עוד", ואולי לאחר זמן התאוששות מסוים יוכלו הצדדים להכיר בכך שגם הגדר היא אחד מאותם דברים שלא יהיו עוד. לכן מן

ההכרח להתחיל כבר עכשיו בדיאלוג שבטווח הקצר יאפשר לחטופים, לאסירים ולמפונים משני צידי הגדר לשוב לבתיהם, ובטווח הארוך יוכל לקדם שלום וליצור שני בתים לאומיים שראוי לחיות בהם, לחוד ויחד.

הערות שוליים

- [1] ↑ פרנץ פאנון, **מקוללים עלי אדמות**, בתרגום אורית רוזן, תל אביב: בבל, 2006, עמ' 47.
- [2] ↑ על כמויות הבטון והפלדה בפרויקט ראו יובל אזולאי, "הטכנולוגיה איפשרה לישראל להכיל את עזה, אבל קו ההגנה קרס", **כלכליסט**, 7.10.2023; סיון חילאי, "ימנע חדירת מחבלים מעזה": נתניהו התרברב בימכשול' ארבע שנים לפני שקרס ב־7.10", *ynet*, 26.12.2023.
- [3] ↑ חילאי (לעיל הערה 2).
- [4] ↑ Orit Nuttman-Shwartz and Shoval-Zuckerman, "Continuous Traumatic Situations in the Face of Ongoing Political Violence," *Trauma, Violence & Abuse* 17(5), 2016, pp. 562-570; Gillian Straker, "Continuous Traumatic Stress: Personal Reflections 25 Years On," *Journal of Peace Psychology* 19(2), 2013, pp. 209-217; Marc Gelkopf, Zahava Solomon, and Avraham Bleich, "A Longitudinal Study of Changes in Psychological Responses to Continuous Terrorism," *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 50(2), 2013, pp. 100-109.
- [5] ↑ יגיל לוי, "דה־הומניזציה של התעלמות", **הזמן הזה**, נובמבר 2023.
- [6] ↑ ראו למשל את פעילותה של עמותת קול אחר. גילוי נאות: אני שותף לפעילות הקבוצה הקטנה והחשובה הזאת. ויויאן סילבר, חברה מרכזית בקבוצה ופעילת שלום מוכרת, נרצחה בשבעה באוקטובר. חברות אחרות בקבוצה נפגעו קשות.
- [7] ↑ רונן ברגמן, "היגיון הפלצות של חמאס שידע את המחיר", *ynet*, 9.11.2023. לניתוח דומה של באסם נעים, לשעבר שר הבריאות הפלסטיני וחבר בוועד המדיני של חמאס, ראו Basem Naim, "What Did 7 October Achieve?," *The Electronic Intifada*, February 5, 2024.
- [8] ↑ Tareq Baconi, "What Was Hamas Thinking," *Foreign Policy*, November 22, 2023. לביקורת על מאמרו של באקוני ראו ערן צדקיהו, "הרהורי החוקר הפלסטיני שכתב על תהליכי ההתמתנות בחמאס", **הפורום לחשיבה אזורית**, 17.12.2023. עוד על עניין זה ראו Tony Karon and Daniel Levy, "Israel Is Losing This War," *The Nation*, December 8, 2023.
- [9] ↑ אביב טטרסקי, על באסל אל־אערג' ואליםות פלסטינית", **הפורום לחשיבה אזורית**, 10.12.2023.

[10] † ראיף זריק ועאזר דקואר, "על דרום-אפריקה דאז ועל פלסטין/ישראל: האפרטהייד ואופני המשגתו", ראיף זריק ואילן סבן (עורכים), **משפט, מיעוט וסכסוך לאומי**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2017, עמ' 185 - 220.

[11] † למעשה, צריך לציין כאן שיעור נמוך עוד יותר של יהודים בשטחי המדינה היהודית לפי תוכנית החלוקה, שכן בחישוב מאותה תקופה לא נכללו ערביי הגליל שאמורים היו להיות חלק מהמדינה הערבית. ראו אילן פפה, **הטיהור האתני של פלסטין**, מבשרת ציון: ספרי נובמבר, 2020, עמ' 65. לנתונים נוספים בעניין זה ראו הונדה ע'אנס, "הנכבה", נדים רוחאנא ואריז' סבאע' ח'ורי (עורכים), **הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה** (כרך 1), חיפה: מדה אלכרמל, 2011, עמ' 16-25; Oren Yiftachel, "Deepening Apartheid: The Political Geography of Colonizing Israel/Palestine," *Frontiers in Political Science* 4, 2022, article 981867

[12] † אוריאל לין, **לידתה של מהפכה**, ראשון לציון: משכל, 2017. לין היה חבר כנסת מטעם הליכוד שהוביל בתחילת שנות התשעים, יחד עם שותפים בשמאל הציוני, את חקיקת שני חוקי היסוד שכונו אחר כך "המהפכה החוקתית".

[13] † יהונתן אלשך, "פרדיגמת האפרטהייד: היסטוריה, פוליטיקה ואסטרטגיה", ראיף זריק ואילן סבן (עורכים), **משפט, מיעוט וסכסוך לאומי**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2017, עמ' 158.

[14] † את המונח "לחוד וגם ביחד" אני שואל מתנועת "ארץ לכולם".

[15] † פאנון (לעיל הערה 1), עמ' 43.

[16] † שאול משאל ואברהם סלע, **זמן חמאס: אלימות ופשרה**, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1999, עמ' 285-314.

[17] † אורן יפתחאל, **עוצמה ואדמה: מאתנוקרטיה לאפרטהייד זוחל בישראל/פלסטין**, תל אביב: רסלינג, 2021, עמ' 29.

[18] † Oren Yiftachel, "Colonial - and Counter-Colonial: The Israel/Gaza War through Multiple Critical Perspectives," *Palestine/Israel Review* 1(1), 2024, pp. 228-236. תודתי לאורן יפתחאל על שיתוף המאמר בטרם התפרסם.

ד"ר אבנר דינור הוא תושב שדרות, מרצה להגות יהודית וחבר בצוות ההקמה של מפלגת "כל אזרחיה". ספרו "משהו להאמין בו: תיאולוגיה חילונית" יצא לאחרונה בהוצאת אדרא.
